

Назви на позначення столичних міст у писемних пам'ятках

Територіальні одиниці різних ланок поділу об'єднувалися навколо міста. Розглянемо назви на позначення столичних міст із часу фіксації їх у писемних пам'ятках.

У києворуський період, за даними І.І. Срезневського, місто, де перебував великий князь, позначалося сполукою *стольний град (город)* (І, 519). Ця назва побутує в тогочасних писемних пам'ятках: *Градъ убо есть отстоя Кіева, града стольного, 50 поприщъ, именемъ Василев* (КПП, 22). В “Матеріалах” І. Срезневського, в “Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.” ще не зареєстровано однослівної назви *столиця*.

У пам'ятках XVI–XVIII ст., крім уже відомих сполук *стольний градъ (городъ, мѣсто)*, задокументовано однослівну назву *столиця*: *Слава презацной фамилии ... Могилев, которая з дѣдичныхъ двоухъ Столицъ Молдавской и Волоской линію свою ведет* (1632, Київ, Евх. // МІКСВ, 302).

Назви столичних міст зафіксовано у творах І. Галятовського. Він уживав апелятив *столиця*: *Пре(з) Днѣпр(ъ) з(ъ) войсками переправивши#, облегли Чернѣговъ, замок и столицу давнихъ кн#зей сѣверских* (Галят., Скарб., 353). На позначення столиці в творах є також словосполучення *столичне місто*: *Так и ты Чернѣгове, столичное мѣсто на севѣру* (Галят., Скарб., 370).

На позначення столиці в писемних пам'ятках також засвідчено словосполучення *царствующий градъ*: *Андрей Первозванный ... пришедъ в цр(с)тующий тогда градъ Кіев* (1624, Київ, Зах. Коп. // МІКСВ, 97).

Однослівними назвами столиць були іменники *столиця* і *митрополія*. Апелятив *митрополія* внесено до реєстру “Лексиса” Л. Зизанія: *головнѣшее мѣсто в яком повѣтѣ* (ЛЗ, 58). Ця лексема зареєстрована і “Лексиконом” П. Беринди (ЛБ, 223). У “Лексиконі латинському” Є. Славинецького реєстрове лат. *metropolis* перекладено слово *метрополія* і словосполученням

столечное мѣсто (ЛС, 269). Назва *столиця* зафіксована в реєстровій частині “Лексикону словено-латинського” (ЛК, 512). У словниках задокументовані словосполучення на позначення столиць: *головнѣшее мѣсто* (ЛЗ, 58), *столѣчное мѣсто* (ЛС, 269), *столичный градъ* (ЛК, 512), *град главный* (441).

Отже, в пам’ятках писемності на позначення столиці зафіксовано найменування, виражені словосполученням апелятивів на позначення міста *город, град, місто* із прикметниками *стольний, столичный* або *столечний, главный, царствующий*. Майже всі ці назви зберігаються і в новій українській літературній мові, однак вони відрізняються сферами вживання.

Іменник *столиця* засвідчений в “Енеїді” І. Котляревського: *Посли, прийшовши до столиці, Послали до царя сказать* (111). М. Костомаров уживає сполуку *стольний град*: *Під Києвом, стольним градом, На славіній долині* (Костомаров, 209). У творах Т. Шевченка зафіксовано 31 слововживання цієї назви (СМШ, II, 297). У поезіях І. Франка слово *столиця* зафіксовано 41 раз (ЛПТФ, 229).

Сполука *стольний град* трапляється і зараз у художніх творах для надання висловлюванню урочистості та патетичності. Наприклад, уживає її Ліна Костенко в романі у віршах “Маруся Чурай”: *Так довго йшла, так ждала терпеливо. І ось він, Київ, за валами він! – той **стольний град**, золотверхе диво, душі моєї малиновий дзвін!* (Костенко 1982, 101).

У сучасній українській мові назва *столиця* функціонує як офіційне найменування адміністративного центру нашої держави – Києва. Функціонування цього слова в такому значенні зафіксовано Конституцією України: *Столицею України є місто Київ* (Конст. Укр., ст. 9).

У сучасній українській мові слово *столиця* вживається зі значенням “місце зосередження кого-небудь, чого-небудь” (СУМ, IX, 726). З таким значенням ця назва побутує в публіцистичних текстах: *25 листопада у столиці козацької слави Запоріжжі відбудеться нагородження переможців ... міжнародного конкурсу з української мови ім. Петра Яцика* (ЛУ; 11. 04).

Крім назв на позначення адміністративного центру держави, в українській мові функціонують назви на позначення центрів територіальних одиниць, які виділяли в межах держави (*повіт, волость, район, область, губернія*). Функціонують словосполучення *повітове місто* і *повітовий центр*: *Після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії Черкаси стали повітовим містом Вознесенського намісництва (ІМСУ Ч, 92); Умань була повітовим центром Вознесенського намісництва, а в 1797 році – стала центром Уманського повіту Київської губернії (там само, 549); ...Берестечко опиняється в складі Російської імперії, набуває статусу волосного центру Волинської губернії (ЕіУ, I, 235); Березань ... З 1802 р. – волосне містечко Переяславського повіту Полтавської губернії (227); В 1920–30-і рр. Вінниця перебирає значення адміністративного центру Поділля у колишнього губернського міста Кам'яця-Подільського (ЕіУ, I, 569). Т. Шевченко вживає у листах словосполучення *повітовий город*: *Умань – город повітовий губернії Київської (СМШ, II, 89)*.*

У літературі адміністративні центри часів сотенно-полкового устрою називають *полковими* і *сотенними містами (містечками)*: *Полковому місту [Корсуню] підпорядковувалось 18 міст і містечок: Богуслав, Стеблів ... де розміщувалися козацькі сотні (ІМСУ Ч, 384); З 1648 року Стеблів став сотенним містечком Корсунського полку (там само, 398)*.

На позначення адміністративного центру області вживається словосполучення *обласний центр*: *Умань ... розташована ... за 188 км на південний захід від обласного центру (ІМСУ Ч, 545)*.

У тексті Закону Центральної Ради про поділ України на землі замість словосполучення *головне місто* вжито слово *центр*: *Поросся, центр Біла Церква; Черкащина, центр Черкаси; Побожжя, центр Умань (ЗЦР, 181)*.

На позначення адміністративного центру територіальної одиниці – району вживаються назви *район, райцентр, районний центр*: *Вишгород. Місто Київської області, райцентр на правому березі Дніпра (КЕ, 102)*.

В різні періоди розвитку української мови спостерігається явище перенесення назви територіальної одиниці на адміністративний центр цієї одиниці. За даними “Словника мови творів Г. Квітки-Основ’яненка”, письменник уживає слово *губернія* на позначення міста – центру губернії (зафіксовано 15 слововживань): *То сяк, то так добралась-таки наша Ївга і до губернії. – Що се таке?.. крий матеръ божя! – аж скрикнула Ївга, побачивши вже не свій, а губернський город* (СМКв.-Осн., I, 307).

Отже, в різні історичні періоди розвитку української мови головне місто держави номінували однослівною назвою *столиця*, а також словосполученнями *стольний градъ*, *столичное мѣсто*, *головнѣшее мѣсто*.

Анотація

Назви на позначення столичних міст у писемних пам’ятках

У статті розглянуто назви на позначення столичних міст, їх фіксація та особливості функціонування у писемних пам’ятках, словниках та художніх творах. Простежено семантику цих лексем.

Ключові слова: адміністративний центр, столиця.

Аннотация

Т. Жила

Названия для обозначения столичных городов письменных памятниках

В статье рассматриваются названия для обозначения столичных городов, их фиксация и особенности функционирования в письменных памятниках, словарях и художественных произведениях. Прослежена семантика этих лексем.

Ключевые слова: административный центр, столица.

Annotation

T. Zhila

The names refer to the metropolitan cities in the written monuments

In the article the names to refer to the metropolitan cities, their fixation and features of functioning in written monuments, dictionaries and works of art are examined . The semantics of lexeme is traced.

Keywords: administrative center, capital.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія і сучасність / За заг. ред. В. Яцуби. – К., 2002. – 270 с.

2. Дмитрієнко М. Ф. Адміністративно-територіальний устрій українських земель: історія, проекти, реальність (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. I. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 105–125.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

- ЛБ* Лексикон словенороський Памви Беринди / Підг. тексту і вступна стаття В.В. Німчука. – К.: Наукова думка, 1961. – 272 с.
- ЛЗ* Лексис сирѣчь Реченї#, Вькратцѣ събранны. И из слове(н)скаго «зыка, напросты Рускій Дї#ле(к)ть Истолкованы. Л.З. // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма Славеноросская / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 23–93.
- ЛК* Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського // Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 421–540.
- ЛПТФ* Лексика поетичних творів Івана Франка / Упор. І.І. Ковалик, І.Й. Ощипко, Л.М. Полюга. – Львів: ЛДУ, 1990. – 264с.
- ЛС* Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1973. – 541 с.
- РУС* Російсько-український словник / І.О. Анніна, Г.Н. Горюшина, І.С. Гнатюк та ін.; за ред. В.В. Жайворонка. – К.: Абрис, 2003.
- СМКв.-Осн.* Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка. – Х.: Харк. держ. ун-т ім. О.М. Горького, 1978–1979. – Т. 1–3.
- СМШ* Словник мови Шевченка. – К.: Наукова думка, 1964. – Т.1–2.
- ССУМ* Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К.: Наукова думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
- Срезн.* Матеріали для словаря древнерусского языка. – СПб., 1895–1912. – Т. I–III.
- СУМ* Словник української мови / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова

думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

СУМ XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАНУ. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1994–2005. – Вип. 1–12.

ДЖЕРЕЛА

Галят., Скарб. – Галятовський І. Скарбница // Іоаникій Галятовський. Ключ розуміння / Підг. до вид. І.П. Чепіги. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 344–371.

ЕіУ – Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003–2004. – Т. 1–2.

ЗЦР – Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – К., 1997. – Т. 2. – 10 грудня 1917 – 29 квітня 1918 р. – С. 180–182.

ІМСУ Ч – Історія міст і сіл УРСР: В 26 томах. Черкаська область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії Академії наук УРСР, 1972. – 788 с.

КЕ – Київ: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: Головна редакція УРЕ, 1981.

Конст. Укр. – Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.

Костенко 1982 – Костенко Л. Маруся Чурай: Історичний роман у віршах. – К.: Дніпро, 1982. – 136 с.

Костомаров – Костомаров М. Поезії // Українська література XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 139–224.

Котляр., Енеїда – Котляревський І. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 36–210.

КПП – Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. – К.: Час, 1991. – 280 с.

ЛУ – газета “Літературна Україна”.

МІКСВ – Тітов Хв., проф. Матеріяли для історії книжної справи на
Вкраїні в XVI – XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. –
К., 1924. – фмс. (546 с.)